

Waarden, ondernemerschap en onderwijs

Wiggele Oosterhoff & Bert Smit

Samenvatting: De aandacht voor waarden groeit, zowel in het publieke als in het private domein. In dit artikel wordt eerst het begrip waarde(n) verkend en de relatie met normen en ethiek beschreven. Vervolgens wordt het waardenonderzoek dat is uitgevoerd bij Aeres Hogeschool Dronten beschreven. Aan eerstejaars- en vierdejaarsstudenten en aan docenten is gevraagd welke waarden zij belangrijk vinden.

Aeres Hogeschool Dronten kent een vierjarige opleiding agrarisch ondernemerschap. Veel van de toekomstige agrarische ondernemers in Nederland worden in Dronten opgeleid. Aandacht voor waarden in ondernemerschapopleidingen is belangrijk, aangezien persoonlijke waarden van een ondernemer (in opleiding) een belangrijke basis vormen voor operationele, tactische en strategische keuzes die de ondernemer op het bedrijf maakt. Uit het waardenonderzoek blijkt dat bij ondernemerschapstudenten de waarden verantwoordelijkheid, doelbewustheid, vrijheid en zelfstandigheid hoog scoorden.

Het is de opgave van het beroepsonderwijs om studenten bewust te maken van persoonlijke waarden en ze te laten doordenken welke consequenties die waarden hebben voor de te maken keuzes als beroepsbeoefenaar in het algemeen of als ondernemer in het bijzonder.

Trefwoorden: waarden, beroepsonderwijs, ondernemerschap, agrofoodsector.

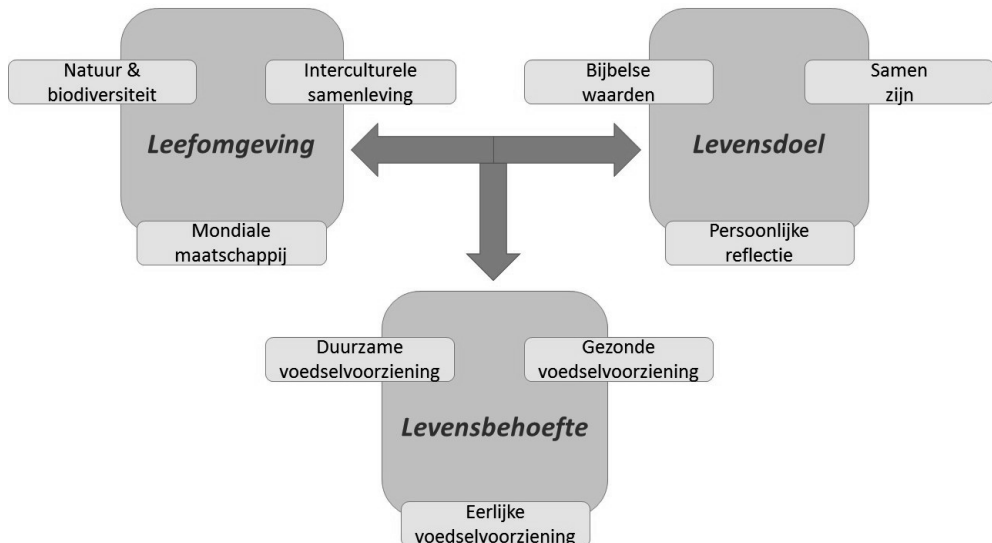
Auteurs: Ir. Wiggele Oosterhoff (w.oosterhoff@aeres.nl) is werkzaam bij Aeres Hogeschool Dronten. Dr Ir. A. Bert Smit (bertb.smit@wur.nl) is werkzaam bij Wageningen Economic Research.

Dit artikel is geschreven naar aanleiding van een onderzoeksproject tijdens een sabbatical van Bert Smit in 2015 bij Aeres Hogeschool Dronten, onder supervisie van docent-onderzoeker Wiggele Oosterhoff.

De auteurs bedanken Dr. Ir. A.C. ter Horst, werkzaam bij Aeres Hogeschool Dronten, voor de statistische analyses van de waardentesten.

Inleiding

De aandacht voor waarden en waardenontwikkeling groeit. Oud-minister Bussemaker van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft de nieuwe strategische agenda hoger onderwijs en onderzoek 2015-2025 de titel 'de waarde(n) van weten' meegegeven (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2015). In de debatten voor de Tweede Kamer verkiezingen van 2017 werd het belang van normen en waarden vaak besproken. De aandacht voor waarden betreft zowel het publieke als het private domein. Businessmodellen, zoals het Business Model Canvas, worden gebruikt om de waarde-propositie van bedrijven zichtbaar te maken. In veel van deze businessmodellen ligt de focus op de relatie tussen het bedrijf (onderneming) en de markt (omgeving), de ondernemer als persoon is vaak onderbelicht. Uit de promotiestudie van Methorst (2016) is gebleken dat persoonlijke voorkeuren van ondernemers van grote invloed zijn op de gekozen bedrijfsstrategie. De persoonlijke voorkeuren uit de promotiestudie van Methorst zijn vergelijkbaar met persoonlijke waarden. Het zijn drijfveren die richting geven aan persoonlijk handelen en/of bedrijfsstrategie. Om in het hoger beroepsonderwijs de ontwikkeling van waarden bij studenten te kunnen stimuleren, is het belangrijk om meer inzicht te krijgen in welke waarden studenten belangrijk vinden. Of er verschillen zijn tussen meisjes en jongens. Hoe waarden worden gevormd en wat de mogelijke invloed van de leer- en werkomgeving is.

Figuur 1. Triple Life Model

Aeres Hogeschool Dronten is een groene en ondernemende hogeschool. De kernwaarden van de hogeschool zijn beschreven in de zogenaamde CAH ID (Van de Weg & Bekkering, 2010). Deze merkbelofte heeft als thema 'Economy of Life'. Volgens de CAH ID krijgt de 'Economy of Life' gestalte in drie kwaliteiten die het leven bepalen, namelijk levensdoel, levensbehoefte en levensomgeving. Deze kwaliteiten zijn op een organische wijze met elkaar verbonden in het zogenaamde Triple Life Model (zie figuur 1).

Aeres Hogeschool Dronten doet onderzoek naar ondernemerschapsontwikkeling en verzorgt ondernemerschapsonderwijs, onder andere een vierjarige opleiding Agrarisch Ondernemerschap. Veel toekomstige agrarische ondernemers in Nederland worden in Dronten opgeleid. In dit artikel wordt onderzoek naar de waardenontwikkeling bij studenten en docenten van Aeres Hogeschool Dronten beschreven. Een deel van de studenten volgt de opleiding Agrarisch Ondernemerschap. Het artikel begint met een theoretisch kader over waarde(n) en ondernemerschap. Vervolgens wordt het waardenonderzoek onder studenten en docenten van de hogeschool beschreven. Hierin wordt de relatie tussen waarden en ondernemerschap verder uitgewerkt. Vanwege deze relatie wordt waardenontwikkeling van ondernemerschapsstudenten in het waardenonderzoek apart beschreven.

Theoretisch kader

Normen en waarden

Waarden worden vaak in één adem genoemd met normen. Normen en waarden zijn in een maatschappij van groot belang. Ze geven richting aan ons bestaan en scheppen richtlijnen voor ons gedrag. Mensen zijn bewust of onbewust steeds aan het kijken of hun gedrag, of het gedrag van anderen, voldoet aan de geldende normen en waarden. Normen en waarden kunnen sterk verschillen en zijn afhankelijk van allerlei factoren als religie, cultuur, leeftijd en sociaaleconomisch milieu. Normen zijn gedragsregels en worden vaak van buitenaf opgelegd. Waarden komen van binnen uit en liggen dieper. Ze zijn daarmee in eerste instantie individueel. Waarden zijn zaken die voor een individueel persoon écht belangrijk zijn, betekenisgevende idealen of overtuigingen die het waard zijn om te worden nagestreefd. Bijvoorbeeld bij de uitoefening van een bepaald beroep of meer in het algemeen wat een leven tot een goed leven maakt. Normen geven uiting aan een waarde en vertalen een waarde in regels voor de samenleving (Bisschop, 2015; Kritische Houding, 2015).

Waarde en waarden

Het enkelvoud van waarden is waarde. Dat begrip wordt vaak in een financiële of monetaire context gebruikt. Denk aan termen als balanswaarde, boekwaarde, dagwaarde, gebruikswaarde, geldwaarde, of marktwaarde. De term waarde wordt ook gebruikt in de zin van een getal, een bedrag dat een meter aanwijst. Bij de meervoudsterm waarden is de context vrijwel altijd breder dan financieel/monetair of een getalswaarde. In deze context heeft waarde meer de betekenis van moreel, zedelijke, esthetische waarde of de persoonlijke betekenis van iets (Van Dale, 2015).

Een waarde wordt vaak omschreven in één woord. Waarden zijn idealen en motieven die in een samenleving of groep als nastrevenswaardig worden beschouwd. Waarden zijn opvattingen over wat wenselijk is (Kritische Houding, 2015).

Waarden versus ethiek

Er is een raakvlak tussen waarden en ethiek. Ethiek of moraalwetenschap is een tak van de filosofie die zich bezighoudt met de kritische bezinning over het juiste handelen. In algemene zin probeert ethiek de criteria vast te stellen om te kunnen beoordelen of een handeling als goed of fout kan worden gekwalificeerd, en om de motieven en consequenties van deze handeling te kunnen evalueren. Het raakvlak tussen waarden en ethiek bestaat er uit, dat beide leiden tot normen die een individu, groep of samenleving zich zelf oplegt. De ethiek benadrukt vooral de morele kant als criterium of maatstaf, dus de vraag wat goed en verantwoordelijk is of fout en verwerpelijk. Waarden gaan vooral over idealen die men na wil streven. Daarbij gaat het meer dan bij ethiek over wat wenselijk, aantrekkelijk en ideaal is. Het verschil is gradueel, omdat in een ideale wereld mensen zich moreel verantwoord en ethisch gedragen. De accenten liggen echter verschillend. Volgens Van Doorn en Lammers (1984) gaat het bij waarden om zaken die men collectief goed en juist vindt, die men graag wil, en waarnaar men streeft. Waarden zijn dus morele doelen of idealen die mensen nastreven, waarderen en motiveren.

Waardenontwikkeling

Uit de ontwikkelingspsychologie blijkt dat vooral in de periode tot aan de volwassenheid de waarden van een mens zich ontwikkelen (Lievegoed, 1995). In de eerste zeven levensjaren van een kind vormt het bewuste een kleine rol in de dagelijkse beleving. Waarnemingen, ervaringen en daaruit voortkomende overtuigingen kunnen zich relatief vrij in het onbewuste nestelen. Zeer jonge kinderen leren snel en nemen waar-

genomen feiten als waar en vanzelfsprekend aan. In de periode van 7 tot 14 jaar krijgt het bewuste een meer prominente rol. Je kunt zeggen dat er meer filters staan tussen de waarneming en het onbewuste. Het kind gaat op zoek naar eigen ervaringen. Kinderen modelleren en kopiëren vaak gedrag van mensen in de omgeving waarmee ze zich verbonden voelen. In de periode tot circa het 21ste levensjaar groeit de bewustwording van het kind in relatie tot zijn relevante omgevingen. Het kind probeert zijn eigen weg te zoeken en heeft een sterke behoefte om zich te socialiseren. Het meest herkenbaar en indringend is de socialisatie in de periode die ‘puberteit’ wordt genoemd. In alle fasen is de invloed van de omgeving van groot belang. De eerste jaren is dat vooral het ouderlijke gezin thuis, daarna wordt de invloed van vrienden en de omgeving groter (Bisschop, 2015). In het uitgevoerde waardenonderzoek is specifiek gevraagd naar mogelijke invloeden van de omgeving waarin de student opgroeit en/of werkt. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen sociale context (gezin, thuis, opvoeding, vrienden, kerk) en bedrijfscontext (stage, bedrijf, werkgever, sector).

Ondernemerschapontwikkeling

Ondernemerschap betreft het maken van goede keuzes rond businessmodel en bedrijfsstrategie. In het ideale geval wordt er een perfecte match gemaakt tussen de drie O's: ondernemer, onderneming en omgeving (Beldman et al., 2013).

De aandacht voor de ondernemer als persoon en voor ondernemerschapontwikkeling in het groene domein groeit, onder andere in het groene beroepsonderwijs (Oosterhoff et al., 2015). De man of vrouw die leiding geeft aan het bedrijf, kan het verschil zijn tussen een succesvolle of falende onderneming. Dit is onder andere in beeld gebracht bij telers van consumptieaardappelen op Nederlandse kleigronden, waarbij grote verschillen in ondernemerschap en rendement te zien zijn (Van der Meer, 2013). Dit besef leeft ook bij banken, wat zich onder andere uit in het trainingsprogramma Rabo Opvolgers Training, onderdeel van het ‘Rabo Opvolgers Perspectief’ (Kortstee et al., 2011). Deze training is een gezamenlijk project van Rabobank Nederland, Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt (NAJK) en Wageningen Economic Research. In deze training wordt door ondernemers die zich voorbereiden op bedrijfsopvolging, intensief gezocht naar een zo goed mogelijke match tussen de drie O's zoals hiervoor beschreven.

Vooraf, maar niet uitsluitend, bij jonge ondernemers of ondernemers in opleiding is het bewustzijn over hun persoonlijke en bedrijfsdoelen en de achterliggende waarden vaak nog onvolledig. Daardoor is het risico aanwezig dat men zich te gemakkelijk conformeert met mainstreamstrategieën in de agrofoodsector zoals schaalvergroting, intensivering en kostprijsverlaging. Wanneer zo'n strategie echter niet past bij de persoon in kwestie, omdat deze niet goed aansluit bij zijn of haar waarden, is de kans

groot dat men niet voor 100% gaat voor de gekozen strategie en die ook niet goed in de vingers krijgt. Andersom hebben in diverse ondernemerschapstrajecten, zoals het Rabo Opvolgers Perspectief en de Agro Groeiversneller, ondernemers van verschillende leeftijden meer zicht gekregen op hun eigen persoonlijke karakteristieken, waaronder hun waarden (Smit en Van Leeuwen, 2013). Dat inzicht heeft vervolgens geleid tot beter passende, soms zeer verrassende keuzes, met volop energie en inzet om het gekozen businessmodel of de strategie tot een succes te maken.

Waardenonderzoek

Vragen en context

De hoofdvraag van het waardenonderzoek bij Aeres Hogeschool Dronten was: welke waarden vinden studenten in het hbo belangrijk en hoe vindt waardenontwikkeling bij jonge mensen plaats?

De hoofdvraag is uitgesplitst in een aantal deelvragen:

1. Vinden eerstejaarsstudenten andere waarden belangrijk dan vierdejaarsstudenten?
2. Vinden jongens andere waarden belangrijk dan meisjes?
3. Vinden ondernemerschapstudenten andere waarden belangrijk dan studenten van andere opleidingen?
4. Vinden docenten andere waarden belangrijk dan studenten?
5. Hoe belangrijk is context voor waardenontwikkeling?

Zoals eerder beschreven is Aeres Hogeschool Dronten een agrarische hogeschool, met een aparte opleiding agrarisch ondernemerschap.

Aanpak

In de studie jaren 2013 tot en met 2016 hebben eerste- en vierdejaarsstudenten van Aeres Hogeschool Dronten een waardentest ingevuld. Het invullen van de waardentesten gebeurde tijdens een les, in het bijzijn van een docent. Eerstejaarsstudenten vulden de test in bij het vak Sectororiëntatie. Vierdejaarsstudenten vulden de test in bij het vak Beroepsethiek. De 17 waarden in deze waardentest zijn terug te vinden in het boek 'Benedictijns Leiderschap' van Nieuwenhuijs (2012). Bij het invullen van de waardentest werd eerst naar een aantal persoonlijke kenmerken gevraagd, zoals: naam, geboortjaar, opleiding, geslacht, wel of niet afkomstig van een agrarisch bedrijf, wel of niet werkzaam in de agrarische sector, wel of niet wonend op het platteland. Vervolgens

koos de student uit de totale lijst met waarden drie tot vijf waarden die hem het meeste aanspraken of het beste bij hem pasten. Ook gaf de student per waarde aan in welke context deze waarde volgens hem is gevormd: sociale context (gezin, thuis, opvoeding, vrienden, kerk) of bedrijfscontext (stage, bedrijf, werkgever, sector) of beide. Vanwege de duur van het onderzoek (drie jaar) zijn er geen studenten die de waardentest als eerstejaars- én als vierdejaarsstudent hebben ingevuld.

De waardentest met zeventien waarden die door de studenten is ingevuld, bleek enkele onduidelijkheden te bevatten. Bij enkele waarden vroegen studenten bij het invullen om een toelichting, zoals de waarde oorspronkelijkheid. Bij andere waarden gaven studenten aan het verschil niet te snappen, zoals bij de waarden authenticiteit en eigenheid. Vanaf 2016 wordt daarom met een verbeterde versie gewerkt, met daarin dertien waarden. In augustus 2016 hebben docenten van Aeres Hogeschool Dronten deze (aangepaste) waardentest ingevuld. Ook aan de docenten gevraagd een aantal kenmerken in te vullen.

Data-analyse

Er zijn vier verschillende ² testen uitgevoerd, voor de deelvragen 1, 2, 3 en 5. Voor de vergelijking van studenten en docenten (deelvraag 4) is geen test uitgevoerd, omdat er verschillende waardentesten zijn gebruikt. Alle testen hadden als afhankelijke variabele de zeventien waarden uit de test. Om verbanden te testen tussen de afhankelijke variabele en: het studiejaar (deelvraag 1), het geslacht (deelvraag 2), type studie (deelvraag 3), en de context (deelvraag 5) zijn ² testen uitgevoerd met deze variabelen als onafhankelijke variabele. Een $\alpha = 0,05$ werd gekozen als significantieniveau.

Resultaten

In totaal hebben 783 studenten de waardentest ingevuld, 474 eerstejaars- en 309 vierdejaarsstudenten. De totale groep van 783 studenten bestond uit 539 mannelijke (69%) en 244 vrouwelijke studenten (31%). Deze man-vrouw-verdeling was voor eerste- en vierdejaarsstudenten gelijk. De gemiddelde leeftijd van de eerstejaarsstudenten was 19,3 jaar en van de vierdejaarsstudenten 22,2 jaar. Circa 60% van de studenten was afkomstig van een agrarisch bedrijf. Bijna 80% van de studenten woonde ook op het platteland. Ook was ongeveer 80% van de studenten werkzaam in de agrarische sector. In tabel 1 zijn de uitkomsten van de waardentesten van de eerste- en vierdejaarsstudenten weergegeven. Bij de waarden wordt de score (%) weergegeven als percentage van het totaal aantal gemaakte waardenkeuzes.

Tabel 1. Resultaten van de waardentest, onderverdeeld naar eerste- en vierdejaarsstudenten.

	Eerstejaarsstudenten	Vierdejaarsstudenten
Aantal studenten	474	309
Percentage mannen (n = 539)	69	69
Percentage vrouwen (n = 244)	31	31
Gemiddelde leeftijd	19,3 jaar	22,2 jaar
Afkomstig van agrarisch bedrijf	64%	58%
Werkzaam in agrarische sector	76%	81%
Wonend op platteland	79%	77%
Scores op waarden		
1. authenticiteit	5%	7%
2. betrokkenheid	20%	27%
3. doelbewustheid	37%	24%
4. eigenheid	12%	7%
5. gelijkwaardigheid	12%	19%
6. loyaliteit	10%	10%
7. oorspronkelijkheid	1%	0%
8. openheid	23%	26%
9. oprechtheid	18%	34%
10. rechtvaardigheid	19%	33%
11 respect	40%	52%
12. trots	22%	12%
13. trouw	17%	25%
14. verantwoordelijkheid	46%	62%
15. verbondenheid	7%	3%
16. vrijheid	36%	34%
17. zelfstandigheid	40%	37%

De resultaten in tabel 1 tonen een zeer sterk (Cramérs $V = 0,36$) significant verband tussen het studiejaar en de gekozen waarden van studenten ($(16) = 103; p < 0,05$). Bij eerstejaarsstudenten waren de vijf meest genoemde waarden: verantwoordelijkheid, zelfstandigheid, respect, doelbewustheid en vrijheid. Voor de vierdejaars waren dat verantwoordelijkheid, respect, zelfstandigheid, oprechtheid en vrijheid.

In tabel 2 zijn de uitkomsten van de waardentesten van mannelijke en vrouwelijke studenten weergegeven. De leeftijdsverschillen tussen mannelijke en vrouwelijke studenten in beide studiejaar waren 1 - 2 maanden. De verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke studenten voor wat betreft afkomst, werken en wonen waren opvallend. Het percentage mannelijke studenten dat van een agrarisch bedrijf kwam (71%), was ongeveer twee keer zo hoog als bij vrouwelijke studenten (39%). Het percentage mannelijke studenten dat werkzaam was in de agrarische sector (94%) was ruim twee keer zo hoog als bij vrouwelijke studenten (43%). Het percentage mannelijke studenten dat op het platteland woonde (88%), was fors hoger dan het percentage vrouwelijke studenten met dat kenmerk (55%).

De resultaten in tabel 2 tonen een redelijk sterk (Cramérs $V = 0,36$) en significant verband tussen geslacht en gekozen waarden ($(16) = 67; p < 0,05$). Bij vrouwelijke studenten waren de vijf meest genoemde waarden: respect, verantwoordelijkheid, zelfstandigheid, oprechtheid en vrijheid. Voor de mannelijke studenten waren dat: verantwoordelijkheid, zelfstandigheid, respect, vrijheid en doelbewustheid.

In tabel 3 zijn de uitkomsten van de waardentesten van studenten van de opleiding agrarisch ondernemerschap en van de overige opleidingen weergegeven. De percentages studenten die afkomstig waren van een agrarisch bedrijf (92%), die werkzaam waren in de agrarische sector (98%) en die op het platteland woonden (96%) waren bij studenten van de opleiding agrarisch ondernemerschap opvallend hoog.

Tabel 2. Resultaten van de waardentest, onderverdeeld in mannelijke en vrouwelijke studenten.

	Mannelijke studenten	Vrouwelijke studenten
Aantal studenten	539	244
Gemiddelde leeftijd	20,5 jaar	20,4 jaar
Afkomstig van agrarisch bedrijf	71%	39%
Werkzaam in agrarische sector	94%	43%
Wonend op platteland	88%	55%
Scores op waarden		
1. authenticiteit	5%	9%
2. betrokkenheid	23%	23%
3. doelbewustheid	34%	25%
4. eigenheid	10%	10%
5. gelijkwaardigheid	11%	24%
6. loyaliteit	11%	7%
7. oorspronkelijkheid	1%	1%
8. openheid	24%	23%
9. oprechtheid	21%	32%
10. rechtvaardigheid	25%	23%
11. respect	40%	55%
12. trots	22%	9%
13. trouw	19%	22%
14. verantwoordelijkheid	53%	50%
15. verbondenheid	5%	6%
16. vrijheid	37%	30%
17. zelfstandigheid	41%	33%

Tabel 3. Resultaten van de waardentest, onderverdeeld in studenten agrarisch ondernemerschap en studenten overige opleidingen.

	Studenten agrarisch ondernemerschap	Studenten overige opleidingen
Aantal studenten	220	503
Gemiddelde leeftijd	20,3 jaar	20,3 jaar
Afkomstig van agrarisch bedrijf	92%	51%
Werkzaam in agrarische sector	98%	72%
Wonend op platteland	96%	73%
Scores op waarden		
1. authenticiteit	4%	6%
2. betrokkenheid	23%	23%
3. doelbewustheid	44%	28%
4. eigenheid	7%	11%
5. gelijkwaardigheid	12%	16%
6. loyaliteit	11%	10%
7. oorspronkelijkheid	0%	1%
8. openheid	22%	24%
9. oprechtheid	18%	24%
10. rechtvaardigheid	27%	21%
11. respect	37%	46%
12. trots	23%	17%
13. trouw	12%	23%
14. verantwoordelijkheid	58%	48%
15. verbondenheid	4%	6%
16. vrijheid	41%	31%
17. zelfstandigheid	40%	37%

Er is een significant en gemiddeld sterk verband tussen het type opleiding (Cramér's $V = 0,17$) en de gekozen waarden ($(16) = 78; p < 0,05$). Studenten agrarisch ondernemerschap kozen als top vijf waarden: verantwoordelijkheid, doelbewustheid, vrijheid, zelfstandigheid en respect. Studenten van de andere opleidingen kozen weliswaar dezelfde waarden, maar de prioritering was voor beide groepen studenten verschillend.

In totaal hebben 45 docenten de aangepaste waardentest met dertien waarden ingevuld. Deze groep docenten bestond uit 25 mannelijke docenten (56%) en 20 vrouwelijke docenten (44%). De gemiddelde leeftijd van de docenten was 49,3 jaar. Het leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen was aanzienlijk, respectievelijk 54,8 jaar (mannen) en 42,4 jaar (vrouwen). Circa 25% van de docenten was afkomstig van een agrarisch bedrijf. Geen enkele vrouwelijke docent kwam van een agrarisch bedrijf. Bijna 40% van de docenten was werkzaam in de agrarische sector (buiten het onderwijs aan de agrarische hogeschool om). Mannen en vrouwen scoorden op dit punt ongeveer gelijk. Eveneens ongeveer 40% van de docenten woonde ook op het platteland. Van de mannelijke docenten woonde bijna twee keer zoveel op het platteland als van de vrouwelijke docenten. In tabel 4 zijn de uitkomsten van de waardentesten van docenten weergegeven.

Uit de vergelijking van tabel 1 en tabel 4 blijkt dat studenten en docenten van Aeres Hogeschool Dronten grotendeels dezelfde waarden belangrijk vonden.

In tabel 5 is aangegeven welke context (sociaal of bedrijf of beide) studenten bepalend vonden voor hun waardenontwikkeling. Deze context is voor eerste- en vierdejaars én voor mannelijke en vrouwelijke studenten weergegeven. Daarnaast is per waarde aangegeven vanuit welke context deze volgens de studenten het meest werd gevormd. De genoemde percentages in tabel 5 betreffen het percentage studenten dat desbetreffende context als bepalend beschouwde.

Uit tabel 5 blijkt dat vrouwelijke studenten, als het gaat om waardenvorming, vaker de sociale context dan de bedrijfscontext noemden. Dit gold zowel voor eerste- als vierdejaarsstudenten. Uit de statistische analyse blijkt dat er een gemiddeld sterk verband was tussen de context waarin studenten de waarden plaatsten en de gekozen waarden zelf (Cramér's $V = 0,29$). Dit verband is significant ($(32) = 506; p < 0,05$).

Tabel 4. Resultaten van de waardentest van docenten.

	Docenten
Aantal	45
Percentage man	56%
Percentage vrouw	44%
Gemiddelde leeftijd	49,3 jaar
Afkomstig van agrarisch bedrijf	24%
Werkzaam in agrarische sector	38%
Wonend op platteland	36%
Scores op waarden	
1. eigenheid	49%
2. verbondenheid	27%
3. doelbewustheid	2%
4. gelijkwaardigheid	18%
5. betrouwbaarheid	49%
6. openheid	11%
7. rechtvaardigheid	20%
8. respect	36%
9. trots	0%
10. verantwoordelijkheid	42%
11. zelfstandigheid	11%
12. plezier	33%
13. wederkerigheid	9%

Tabel 5. Context en waardenvorming

	Sociale context	Bedrijfs-context	Sociale en bedrijfscontext
Alle studenten (n = 783)	34%	27%	38%
Alle mannelijke studenten (n = 539)	32%	30%	37%
Alle vrouwelijke studenten (n = 244)	40%	18%	41%
Eerstejaars studenten (n = 474)	33%	30%	35%
Mannelijke eerstejaarsstudenten (n = 326)	30%	34%	35%
Vrouwelijke eerstejaarsstudenten (n = 148)	41%	21%	37%
Vierdejaars studenten (n = 309)	35%	22%	42%
Mannelijke vierdejaarsstudenten (n = 213)	34%	25%	40%
Vrouwelijke vierdejaarsstudenten (n = 96)	39%	15%	45%
Scores op waarden			
1. authenticiteit	49%	9%	43%
2. betrokkenheid	34%	26%	40%
3. doelbewustheid	13%	58%	30%
4. eigenheid	51%	28%	21%
5. gelijkwaardigheid	50%	11%	39%
6. loyaliteit	44%	15%	41%
7. oorspronkelijkheid	60%	40%	0%
8. openheid	39%	23%	38%
9. oprechtheid	47%	9%	44%
10. rechtvaardigheid	49%	19%	32%
11 respect	45%	4%	50%
12. trots	27%	33%	40%
13. trouw	55%	9%	36%
14. verantwoordelijkheid	17%	42%	41%
15. verbondenheid	44%	34%	22%

Conclusies

De hoofdvraag van het waardenonderzoek bij Aeres Hogeschool Dronten was: welke waarden vinden studenten in het hbo belangrijk en hoe vindt waardenontwikkeling bij jonge mensen plaats?

De belangrijkste waarden van studenten van Aeres Hogeschool Dronten waren: verantwoordelijkheid, respect, zelfstandigheid, doelbewustheid, vrijheid, oprechtheid en rechtvaardigheid.

Op de vraag hoe waardenontwikkeling bij jonge mensen plaatsvindt, kan worden geantwoord dat waarden zowel door de sociale contact als door de bedrijfscontext worden gevormd. In de discussie wordt nader ingegaan op de context van de hbo-instelling en de opleiding.

Deelvraag 1: vinden eerstejaarsstudenten andere waarden belangrijk dan vierdejaarsstudenten?

Uit tabel 1 blijkt dat eerste- en vierdejaarsstudenten van Aeres Hogeschool Dronten deels dezelfde waarden belangrijk vonden. Bij de eerstejaarsstudenten scoorden de waarden verantwoordelijkheid, respect, zelfstandigheid, doelbewustheid, en vrijheid het hoogst. Bij de vierdejaarsstudenten scoorden de waarden verantwoordelijkheid, respect, zelfstandigheid, vrijheid, oprechtheid en rechtvaardigheid het hoogst. Uit de analyse blijkt dat er een zeer sterk significant verband tussen het studiejaar en de gekozen waarden van studenten bestaat. Dit betreft niet zozeer de gekozen waarden zelf, maar wel de prioritering.

Deelvraag 2: vinden jongens andere waarden belangrijk dan meisjes?

Uit tabel 2 blijkt dat mannelijke en vrouwelijke studenten van Aeres Hogeschool Dronten deels dezelfde waarden belangrijk vonden. Bij mannelijke studenten scoorden de waarden verantwoordelijkheid, zelfstandigheid, respect, vrijheid en doelbewustheid het hoogst. Bij de vrouwelijke studenten scoorden de waarden respect, verantwoordelijkheid, zelfstandigheid, oprechtheid en vrijheid het hoogst. Uit de analyse blijkt dat er een redelijk sterk en significant verband tussen geslacht en gekozen waarden bestaat. Het betreft hier zowel de gekozen waarden als de prioritering ervan.

Deelvraag 3: vinden ondernemerschapstudenten andere waarden belangrijk dan studenten van andere opleidingen?

Uit tabel 3 blijkt dat studenten agrarisch ondernemerschap en studenten van andere opleidingen deels dezelfde waarden belangrijk vonden. Bij studenten agrarisch ondernemerschap scoorden de waarden verantwoordelijkheid, doelbewustheid, vrijheid en zelfstandigheid het hoogst. Bij de overige studenten scoorde doelbewustheid lager en respect hoger. Uit de analyse blijkt dat er een significant en gemiddeld sterk verband tussen het type opleiding en de gekozen waarden bestaat. Het betreft hier zowel de gekozen waarden als de prioritering ervan.

Deelvraag 4: vinden docenten andere waarden belangrijk dan studenten?

Uit de vergelijking van tabel 1 en 4 blijkt dat studenten en docenten van Aeres Hogeschool Dronten grotendeels dezelfde waarden belangrijk vonden. Bij de docenten scoorden de waarden eigenheid, betrouwbaarheid, verantwoordelijkheid, respect en plezier het hoogst.

Deelvraag 5: hoe belangrijk is context voor waardenontwikkeling?

Uit tabel 5 blijkt dat vrouwelijke studenten, als het gaat om waardenvorming, vaker de sociale context dan de bedrijfscontext noemden. Dit gold zowel voor eerste- als vierdejaarsstudenten. Uit de statistische analyse blijkt dat er een gemiddeld sterk en significant verband is tussen de context waarin studenten de waarden plaatsen en de gekozen waarden. Bij de sociale context scoorden hoog: authenticiteit, eigenheid, gelijkwaardigheid, loyaliteit, oprechtheid, rechtvaardigheid, respect en trouw. Bij de bedrijfscontext scoorden in vergelijking met de sociale context hoog: doelbewustheid, verantwoordelijkheid en zelfstandigheid.

Discussie

Waarden en onderwijs

Hbo-studenten volgen vaak tussen hun 17de en 23ste jaar een beroepsopleiding en bevinden zich dus nog volop in een zoekfase, ook wat betreft hun waarden. Het is echter de vraag of een hbo-opleiding in deze levensfase een grote invloed heeft op waardenontwikkeling. Op dit terrein is nader onderzoek gewenst, juist vanwege de zoekfase waarin de studenten zich op die leeftijd bevinden en het grote belang van dit zoekproces voor keuzes die later in de beroepspraktijk gemaakt worden.

Een hbo-instelling kan in ieder geval bewustwording van waarden, die men van thuis heeft meegekregen, faciliteren. De meeste jongeren in deze leeftijdsfase richten zich op de vraag welke waarden uit hun sociale omgeving of hun bedrijfsomgeving ze willen adopteren. Uit het waardenonderzoek blijkt dat er op dit punt verschillen waren tussen vrouwen en mannen. Het is van belang dat de docenten van hbo-instellingen zich bewust zijn van de verschillen tussen de waarden van verschillende doelgroepen en handvatten krijgen hoe ze daarmee om kunnen gaan. Dit geldt met name voor docenten die betrokken zijn bij waardenontwikkeling van de studenten.

Een hbo-opleiding kan waardenontwikkeling stimuleren door: 1) waarden expliciet aan de orde te stellen; 2) de studenten de gelegenheid te geven interactief te leren reflecteren op hun eigen waarden en op die van collega-studenten, 3) met gemengde groepen studenten te werken, studenten van verschillende opleidingen en zowel mannen als vrouwen in een groep, en 4) met hen in gesprek te gaan over de implementatie van waarden in de toekomstige beroepspraktijk.

Dit gebeurt bij Aeres Hogeschool Dronten onder andere bij de lessen beroepsethiek. Bij dezen lessen wordt vaak het drieluik levensovertuiging \Rightarrow waarden \Rightarrow gedrag / strategie gehanteerd. Het blijkt een universeel rijtje, dat zowel voor personen als voor bedrijven geldt en waarbij waarden een soort gemeenschappelijke taal vormen. Studenten leren met deze drieluik te werken door testen in te vullen, door schrijfpdrachten uit te voeren en vooral door er samen op te praten. Hierdoor leggen studenten vaak een route af 'van onbewust naar bewust'.

Op basis van dit onderzoek wordt de aanbeveling gedaan om te werken met gemengde groepen studenten, qua opleidingsrichting en geslacht. Daardoor komen studenten in aanraking met collega's die van nature of door de context waarin hun waarden zijn gevormd, voor andere waarden kiezen of die anders prioriteren. Een open en respectvol gesprek met studenten uit een andere context en andere waarden helpt hen om beter en ruimer te reflecteren op hun eigen context en waarden.

De waarden die door studenten en docenten van Aeres Hogeschool Dronten belangrijk werden gevonden, waren deels dezelfde. Tegelijkertijd werd door docenten ver-

woord dat leeftijd en levenservaring invloed kunnen hebben op de prioritering van waarden. Op basis van inzichten uit de ontwikkelingspsychologie (Lievegoed, 1995) mag worden aangenomen dat persoonlijke waarden in de loop van een mensenleven kunnen wijzigen. Het is daarom goed om het gesprek over persoonlijke waarden zowel in de beroepsopleiding als later in de beroepspraktijk te voeren. Dit zou kunnen in post-hbo of post-academisch onderwijs in het kader van 'leven-lang-leren'.

Waarden en ondernemerschap

Ondernemers in zowel de agrarische sector als in andere sectoren zijn voor hun succes afhankelijk van toegevoegde waarde. De grondstof, het product of de dienst die ze maken en/of willen verkopen, moet door anderen worden gewaardeerd. Vaak wordt deze waardering uitgedrukt in geld. Bij het ontwikkelen van nieuwe business- en bedrijfsmodellen gaat de vraag naar waardecreatie en toegevoegde waarde dieper dan simpelweg het verdienen van euro's. Ditzelfde geldt voor ondernemers die bijvoorbeeld bij een bank financiering aanvragen voor een investering. Banken proberen in toenemende mate inzicht te krijgen in de persoon van de ondernemer, welke waarden vindt hij belangrijk, wat is zijn strategie, enz.

In meerdere workshops met ondernemers, zowel op de hogeschool als in de praktijk, is ervaring opgedaan met de waardentest (Van Alebeek et al., 2014; Smit et al., 2016). Bij verkenningen over eventuele samenwerking tussen ondernemers is uitwisseling over waarden een mogelijkheid om het afbreukrisico van samenwerking te verkleinen. Het afbreukrisico houdt in dat men op rationeel/economisch/operationeel niveau (te) snel tot afspraken komt, terwijl men eigenlijk elkaars nieren nog niet goed geproefd heeft (Smit et al., 2008). Een praktijkcasus van Oosterhoff et al. (2015) over samenwerking op basis van waarden leverde in een specifieke casus twee dingen op: 1) samenwerken aan één businessconcept kon gebaseerd worden op een gezamenlijk waardenconcept. Of, zoals de betrokken ondernemers het zelf formuleerden: 'het klikt tussen ons'; en 2) de ondernemers hadden door een intensief gesprek over waarden belangrijke ingrediënten voor de marketing van hun gezamenlijke business geformuleerd.

WaardeNspel

Op basis van de ervaringen in dit onderzoek heeft Oosterhoff (2017) het WaardeNspel ontwikkeld. Het spel kan op meerdere levels (4) worden gespeeld, afhankelijk van de spelersgroep (mbo-leerlingen, hbo- studenten, teams, ondernemers). Ook het onderwerp van het spel kan variëren: persoonlijke waarde, familiewaarde, bedrijfswaarde,

enz. Het speelveld wordt ingericht met zogenaamde richtingskaarten, waarmee het gesprek over waarden gestuurd kan worden. Tijdens het onderzoek zijn met het WaardeNspel bij meerdere doelgroepen succesvolle testen gedaan. Spelers werden uitgedaagd om hun top-drie aan waarden te verwoorden en daarop te reflecteren.

In het kader van het 60-jarig jubileum van Aeres Hogeschool Dronten is het WaardeNspel in een oplage van 250 exemplaren uitgebracht. Het spel wordt bij Aeres Hogeschool onder andere bij het vak beroepsethiek en bij de minor Circulaire Economie en Nieuwe Businessmodellen gebruikt.

In de waardentesten hebben studenten en docenten waarden gescoord. De scores hangen wellicht samen met de interpretatie van de waardenbegrippen en ook met een inschatting van wat sociaal wenselijke antwoorden zijn. Hierin ligt een mogelijke bron van vooringenomenheid. Een meer indirecte benadering door het stellen van eenduidige, 'neutrale' vragen, waarna de antwoorden omgerekend worden naar scores op waarden, is te overwegen. Een dergelijke benadering vergt een grondig psychologisch inzicht in de relatie tussen waarden en te stellen vragen en een database op basis waarvan de omrekening kan plaatsvinden. In het WaardeNspel is met deze beperking rekening gehouden, door op elk waardenkaartje een korte definitie te geven.

Referenties

- Beldman, A. C. G., Lakner, D. & Smit, A. B. (2013). *Changing conditions require a higher level of entrepreneurship by farmers: Use of an interactive strategic management tool*.
- In Kuipers, A., Rozstalnyy, A. & Keane, G. (eds.) (2013). *Cattle husbandry in Eastern Europe and China; Structure, development paths and optimisation*, Wageningen Academic Publishers, EAAP publication No. 135, 125-131.
- Bisschop, L. (2015, november). *Normen en waarden: Wat is het verschil?* Geraadpleegd op 14 november 2017 van www.handhavingsacademie.info/normen-en-waarden-wat-is-het-verschil.
- Kortstee, H., Hamers-van den Berkmortel, N., De Grip, K. Hermans, H., Smit, B., Stokkers, R. & De Vlas, M. (2011). *Een leven lang leren: Voortdurende ontwikkeling van ondernemerscompetenties in kenniscoalities*, Wageningen UR: LEI, rapport 2011-069.
- Kritische Houding: Het positief bevragen van kennis in de (beroeps)praktijk (2015). Normen en waarden (verschil en voorbeelden); geraadpleegd 28-02-2017 van www.kritischehouding.nl/2013/09/normen-en-waarden.html;
- Lievegoed, B. C. J. (1995). *De levensloop van de mens: Ontwikkeling en ontwikkelingsmogelijkheden in verschillende leeftijdsfasen*. Rotterdam: Leminscaat.

- Methorst, R. (2016). *Farmers' perception of opportunities for farm development* (proefschrift). Wageningen: Wageningen University.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2015). *De waarde(n) van weten: Strategische agenda hoger onderwijs en onderzoek 2015-2025*. Den Haag.
- Nieuwenhuijs, Y. (2012). *Benedictijns leiderschap: De regel van Benedictus als inspiratiebron*. Utrecht: Ten Have.
- Oosterhoff, W., Stokkers, G. J. & Smit, A. B. (2015). *De waarde van waarden*. V-focus, p. 32-33.
- Oosterhoff, W. (2017). *WaardeNspel*. Dronten: Aeres Hogeschool. ISBN: 978-90-78712-28-2
- Smit, A. B. & Van Leeuwen, M. A. E. (2013). *Agro Groeiversneller: Leven-lang-leren voor ambitieuze ondernemers*, Den Haag: LEI, rapport 2013-029 (zie ook: www.youtube.com/watch?v=4nkEjvN00vo).
- Smit, A. B., Van Alebeek F. A. N. & De Jong, D. (2016). *Waarden op het multifunctionele agrarische bedrijf*. Wageningen: Wageningen UR.
- Smit, A. B., Kortstee, H. J. M., Jukema, N. J., Meijaard J. & Warmink M. (2008). *Samenwerking, kansen voor u als ondernemer: Kansen voor lonend, innovatief en sociaal ondernemerschap door onderlinge samenwerking*. Wageningen: LEI, PPO en ASG.
- Van Alebeek, F. A. N., Van der Valk, O. M. C. & Smit, A. B. (2014). *Workshop 'Werken met Waarden'; Wat zijn de kernwaarden van mijn bedrijf en hoe passen die bij mijn verdienmodel?* Wageningen: LEI & PPO-AGV, <http://edepot.wur.nl/333774>.
- Van Dale Woordenboek, 2015.
- Van de Weg, W. & Bekkering, W. (Eindred.) (2010). *CAH ID, merkbeloofte CAH - Economy of Life*. Dronten: CAH.
- Van der Meer, R. W. (2013). *Saldoverschillen consumptieaardappelen door meer kilo's en hogere prijs*. Wageningen Economic Research, *Agrimonitor 2013 dec, 1-3*.
- Van Doorn, J. A. A. & Lammers C. J. (1984). *Moderne sociologie*. Utrecht: Het Spectrum.